

УДК 94 (477.54) “1917/1921”

Я. В. МОТЕНКО, канд. іст. наук, ст. викладач НТУ «ХП»

**СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ У ХАРКІВСЬКІЙ
ГУБЕРНІЇ (1921 р.)**

Пропонована стаття присвячена дослідженню характеру селянського повстанського руху в Харківській губернії в 1921 р. і базується на архівних джерелах. Застосувавши проблемно-хронологічний і статистичний методи дослідження, дотримуючись принципів об'єктивності та історизму, автор приходить до наступного висновку: селянська повстанська боротьба на Харківщині в 1921 р. була збройним рухом проти непослідовного запровадження нової економічної політики.

Supposed article is devoted to the research of the character of peasant rebel movement in Kharkiv region in 1921. The work is based on the use of the archives sources. Having applied problem-chronical and statical methods of research, observing the principles of objectivity and historical method, the author

comes to the following conclusion. The peasant rebel struggle in Kharkiv region in 1921 was the armed movement against the inconsequent introduction of a new economical policy.

Важливою складовою розвитку історичної науки є переосмислення дослідниками ключових етапів вітчизняної історії, зокрема Української революції 1917–1921 рр. Одним із дискусійних питань залишається визначення характеру селянського повстанського руху в Україні в 1921 р. У сучасній науковій літературі співіснують досить різні точки зору. Дії селян трактуються як «одна з форм Громадянської війни» [3, с. 313], «антирадянський рух» [4, с. 204], «народна, антидержавницька, антиавторитарна революція» [14, с. 180; 16], національно-визвольна боротьба [9, с. 255], «селянська війна проти держави» [18, р.73], «озброєний контрреволюційний рух» [8; 5], «лівий народний, радянський рух», що балансував на межі соціального бандитизму [1; 17].

Проте, загальна оцінка впливу повстанства на суспільно-політичну ситуацію в УСРР у 1921 р. можлива лише за умов здійснення комплексного наукового аналізу його регіональних особливостей. Останні не завжди однаково повно знаходили своє відображення в історичних працях. Так, наприклад, залишається мало висвітленою повстанська боротьба селянства Харківської губернії протягом січня – грудня 1921 року. Радянська історіографія безпечайно вбачала в акціях повстанства Харківщини виключно «політичний бандитизм» [13; 10; 2]. Пострадянська українська історична наука частково висвітлила стосунки селянства Харківської губернії з махновським рухом [3], у загальних рисах було окреслено характерні особливості протистояння селянських мас і владних структур у краї [14; 16; 7]. Однак, навіть в останніх дослідженнях відсутні повні дані щодо масштабу і політичної орієнтації селянського повстанського руху в регіоні в 1921 р. [15].

У пропонованій статті ставиться мета визначити характер, рушійні сили, завдання селянського руху в Харківській губернії в 1921 р. і його наслідки. Поряд із цим, на основі не впроваджених раніше до наукового обігу матеріалів Державного архіву Харківської області надається класифікація повстанських загонів, що діяли в регіоні і перелік їхніх керівників.

Наприкінці 1920 р. – на початку 1921 рр. у Харківській губернії склалася надзвичайно складна соціально–економічна й політична ситуація. Позаекономічні форми примусу, продрозкладка, ліквідація приватної торгівлі, терор ВУНК – усе це негативно відбилося на ставленні селянства Харківщини до системи владних більшовицьких структур. На 1 грудня 1920 р. Харківський губвиконком володів статистичними даними, які свідчили: план хлібозаготівлі в губернії внаслідок саботажу з боку селянства було виконано лише на 30,1 % [19, арк. 65]. Незадовільно просувалися справи із запровадженням у регіоні органів підтримки урядової політики на селі. На кінець 1920 р. в краї нараховувалося 1652 комітети незаможних селян, загальна кількість членів КНС становила 68488 чоловік, тобто близько 2 % від загальної кілько-

сті дорослої частини аграрного населення губернії (2 млн. 431 тис. селян) [19, арк.14; 20, арк.100]. Як свідчать джерела, наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. у 9 з 11 повітів Харківської губернії мали місце такі явища, як « махновщина», « махновська агітація», «контрреволюційна агітація серед інтелігенції і куркулів». Відбувалися часті збройні напади на працівників місцевих революційних комітетів, воєнних комісаріатів, міліції у Валківському, Харківському, Богодухівському, Ізюмському й Куп'янському повітах [19, арк. 34 – 34 зв.]. У Зміївському повіті, за даними ВУНК, селяни допомагали повстанцям вбивати місцевих комуністів [21, арк. 56].

Як наслідок, у 1921 р. боротьба владних державних органів з селянським повстанським рухом продовжувала зберігати найбільш жорстокі риси. 21 квітня 1921 р. Раднарком УСРР створив надзвичайні «трійки» при загонах по боротьбі з бандитизмом, які одержали право розстрілу запідозрених осіб без суду і слідства [14, с. 182]. Водночас, в урядових колах поступово визрівало переконання в безперспективності боротьби з повстанством лише збройними методами.

15 березня 1921 року у своїй промові на X з'їзді РКП(б) В. І. Леніним було зроблено висновок: дрібний землероб має власні інтереси, які необхідно враховувати державі. Однак, перехід від пануючої в партії протягом Громадянської війни ідеології та практики до нової економічної політики, не був одноразовим актом. Особливо складно відбувався перехід до непу в Україні. 27 березня 1921 року надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла рішення „Про заміну продрозкладки натуральним податком”, але на відміну від Росії продродаток запроваджувався в Україні не з весни, а з осені (із нового врожаю). Ця відстрочка мала забезпечити заплановану В. І. Леніним хлібозаготівлю в Україні обсягом близько 200–300 мільйонів пудів хліба. Таким чином РРФСР намагалася компенсувати нестачу власних хлібних ресурсів. Закон про землекористування, що був прийнятий 5-м Всеукраїнським з'їздом рад 25 лютого – 3 березня 1921 р. теж не сприяв умиротворенню села. Згідно його положенням, за селянськими господарствами земельні ділянки закріплювали строком на дев'ять років. Однак, закон стимулював практику конфіскації у „куркулів” лишків землі, а також реманенту й господарчих споруд [3, с. 317].

Натомість, селянство Харківщини в березні 1921 р. на своїх конференціях вимагало скасування державної монополії на реалізацію продукції сільськогосподарства й чіткого визначення владою терміну «куркуль» [5, с. 164.]. Чинником, що значно ускладнив соціально-економічну ситуацію на селі стала жорстока посуха, від якої в 1921 році особливо постраждали Зміївський, Ізюмський та Куп'янський повіти. Катастрофічне скорочення збору зерна різко посилювало продовольчий дефіцит. Розорені війною й голодом селянські господарства були не в змозі виконати запропоновані їм норми продрозкладки. Проте, держава, не рахуючись із важким економічним становищем селянства, твердо вирішила поповнити свої продовольчі фонди за його рахунок.

Тому протягом першої половини 1921 р. у Харківській губернії продовжувалося застосування воєнно-комуністичних методів вилучення продовольства в сільського населення [6, с. 6].

Природно, що селянство Харківської губернії негативно поставилося до таких заходів з боку керівництва УСРР. Рушійною силою антиурядового повстанського руху в регіоні, як і в 1919–1920 рр., стали власники індивідуальних селянських господарств – хуторів і відрубів [12, с. 62]. Захищаючи своє майно й врожай, хазяї приватновласницьких селянських господарств тісно співпрацювали з махновським рухом і націоналістично налаштованими збройними формуваннями.

Як свідчать архівні матеріали Харківського губернського відділу ДПУ, з 1 січня по 31 грудня 1921 р. у краї активно діяли 46 повстанських формувань. 21 загін використовував як політичну платформу ідеологію махновського руху. Найбільш чисельними серед них були загони отаманів Каменюка (700 кавалеристів), Медичева (300 піхотинців) і Маслака (200 кавалеристів). У регіоні паралельно діяли також 25 повстанських загонів, члени яких уважали себе прихильниками ідеї відновлення УНР. Серед них найбільш чисельними були загони на чолі з отаманами Волохом (265 кавалеристів), Білецького (100 кавалеристів) і Остапенка (80 кавалеристів) [22, арк. 60]. Таким чином, протягом 1921 р. на території Харківської губернії загалом у антибільшовицьких селянських повстанських загонах брали участь близько 3449 осіб. Потрібно відзначити, що махновські загони кількісно переважали загони „уенерівської” повстанської течії. Якщо махновських повстанців у Харківській губернії в 1921 р. нараховувалося близько 2367 осіб, то „уенерівських” повстанців – близько 1082 особи [22, арк. 60].

Утім, політична спрямованість повстанських загонів швидше характеризувала переконання їхніх отаманів, ніж партійну належність особового складу [22, арк. 61]. Соціально-економічні вимоги учасників місцевого махновського і «уенерівського» повстанського рухів у загальних рисах були схожими: передача земельного фонду в розпорядження селянства, ліквідація примусово створених державних колективних господарств, припинення надзвичайних продовольчих заходів і діяльності надзвичайних комісій [23, арк. 86].

Особливо жорстокою в цей час стає боротьба між повстанцями й членами КНС. Намагаючись вислужитися перед вищими державними органами, комнезами активно вели боротьбу з повстанством і здійснювали продрозкладку. У цілому, протягом 1921 р. на Харківщині у збройній боротьбі з антиурядовим селянським повстанським рухом взяло участь понад 1177 членів КНС [11, с. 114].

Найскладнішим періодом для повстанства Харківської губернії стало літо 1921 р. Знекровлені голодом і продрозкладкою, селянські господарства не могли, як раніше, бути продовольчою й матеріально-технічною базою пове-

станства. Більшість селянства стала вважати збройну боротьбу з державою безперспективною, оскільки Червона Армія перемогла в Громадянській війні, тому швидкого повалення більшовицького режиму чекати не доводилось. Запроваджена більшовиками система заручництва реально загрожувала репресіями не тільки родичам повстанців, а й усім односельчанам.

Давалася взнаки фізична і моральна втома повстанців від безперервних бойових дій. Тому великий агітаційний вплив на повстанські маси мало проголошення 5-м Всеукраїнським з'їздом рад амністії членам антиурядових збройних формувань. Масове дезертирство з повстанських загонів стало у 1921 р. загальногубернським соціальним явищем. Заміна продрозкладки проподатком і легалізація приватної торгівлі наприкінці літа 1921 р. остаточно переконала більшість повстанців у необхідності шукати мирним шляхом порозуміння із владою. У грудні 1921 р. чисельність учасників повстанських загонів у середньому складала 9–12 осіб [22, арк. 61], а кількість самих загонів різко скоротилася. Переважна більшість загонів розсіялася, багато отаманів разом зі своїми групами втекли за межі Харківської губернії.

Таким чином, характеризуючи селянську повстанську боротьбу в Харківській губернії в 1921 р., ми приходимо до висновку про те, що вона була збройним рухом проти непослідовного впровадження нової економічної політики. Рушійною силою цього руху виступили хазяї приватновласних господарств, які з метою самоорганізації використовували ідеологію махновського й «уенерівського» повстанства. Селянський повстанський рух виконав своє головне завдання – проявити себе як самостійна сила, що спроможна збройним шляхом захистити свої інтереси й змусити владу відмовитися від політики «воєнного комунізму».

Список літератури: 1. *Атоян О. Н.* Воля к праву. Исследования махновщины и народного правосознания: Монография. – Луганск, РИО ЛАВД, 2003. – 530 с. 2. *Белый П. Ф., Дышлевый П. С.* Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920–1922 гг.) – К.: Выш.шк., 1988. – 155 с. 3. *Верстюк В. Ф.* Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918–1921. – К.: Наук. думка, 1992. – 368 с. 4. *Волковинський В.* Нестор Махно: легенди і реальність. – К.: Переліт продакшн, ЛТД, 1994. – 256 с. 5. *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). – К.: Національна Академія Наук України. Інститут історії України, 2000. – 208 с. 6. Голод 1921 – 1923 років в Україні: 36 док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1993. – 240 с. 7. *Ісаков П.* Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні у 1919–1921 роках (До 80-річчя початку масового селянського антикомуністичного руху в Україні) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С.47–48. 8. *Ишин А. В.* Организация и деятельность органов советской власти, осуществлявших борьбу с вооруженным антибольшевистским движением на Крымском полуострове в 1920 – 1922 годах // <http://www.ccssu.crimea.ua/Internet/Education/culture/03/part2/ishin.html> 9. *Коваль Роман.* Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. – К.: Правда Ярослави́чів, 1998. – 616 с. 10. *Кучер О. О.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1971. – 171 с. 11. Комітети незаможних селян України. 1920–1933. 36. док. і матеріалів. – К.: Наук.думка, 1968. – 636 с. 12. *Мотенко Я.В.* “Куркульство” як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917-1921 рр.) //Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту.- Він-

ниця.: – 2002. – Сер.”Історія”; 36. наук. пр. – Вип., 4. – С.60 – 63. **13. Попов Н.** История бандитизма в Харьковской губернии // Партийный работник. – 1922. – № 3–4. – С.112–115. **14. Радченко Л. О., Семененко В. І.** Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 р. – на початку 20-х рр. // Вісн. Харк. держ ун-ту. – Х., 1996. – № 387. – Сер: – “Історія України”. – Вип.1. – С. 171–190. **15. Савченко В. А.** Дванадцять воїн за Україну. – Х.: Фолио, 2005. – 415 с. **16. Семененко В. І.** Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922 роки). – Х.: Основа, 1995. – 400 с. **17. Сливенко В. А.** Тенденції розвитку кримінальної злочинності на Катеринославщині в 1920-ті роки // Грані. – 2005. – № 2. – С.19–21. **18. Graziosi, Andrea.** A new, peculiar state. Explorations in Soviet History, 1917–1937 – Westport, Connecticut, London. – 2000. – 272 p. **19.** Державний архів Харківської області (далі-ДАХО). Ф.Р. – 203, оп.1, спр.208. Харківський губвиконком. Підвідділ з роботи серед комітетів незаможних селян. 1920. **20.** Харківський губревком. Стенограма засідання ІV губернського з’їзду Рад. 11-14 травня 1920 р. ДАХО. Ф.Р. – 202, оп.2, спр. 27. **21.** Центральний державний архів громадських об’єднань. Ф.-57, оп.2, спр.407. Інформаційний відділ ЦК КП(б)У. 1920 р. **22.** Харківський губвиконком. Матеріали до протоколу засідання президії. 4 серпня 1922 р. ДАХО. Ф.Р.-203, оп.1, спр.543. **23.** Харківський губревком. Відомості про боротьбу з бандитизмом ДАХО. Ф.Р. – 202, оп.2, спр.30.